

УЧАСТЬ МІСЦЕВОГО КОМПОНЕНТА У ФОРМУВАННІ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

С. П. Пачкова

Час формування зарубинецької культури найбільш об'єктивно визначається хронологією уламків античних амфор із зарубинецьких поселень. Участь автохтонного населення у створенні зарубинецької культури виявляється не тільки і не стільки в наявності елементів попередніх культур, скільки у спроможності створити нову культуру, відмінну як від попередніх місцевих, так і від принесених ззовні.

У сферу наукових інтересів В. Й. Довженка зарубинецька культура увійшла як слов'янська, що становила одне з джерел багатовікових традицій, на яких ґрунтувався високий рівень землеробства і ремесла Київської Русі¹. Він підтримував погляди В. В. Хвойки на послідовний розвиток слов'янського населення Середнього Подніпров'я, принаймні від рубежу н. е. до створення Давньоруської держави, хоча за В. В. Хвойкою безперервний розвиток починався ще від часів Трипілля.

Зарубинецькі пам'ятки В. В. Хвойка датував II ст. до н. е. — II ст. н. е. і розглядав їх як зв'язуючу ланку між пам'ятками автохтонного скіфського населення Лісостепу та наступної черняхівської археологічної культури (АК). Довготривалість поселень, кухонний посуд скіфського типу та обряд тілоспалення, на його думку, були доказом місцевої слов'янської належності зарубинецьких племен, а латенські типи прикрас вказували на впливи культури кельтів².

Але з такою інтерпретацією зарубинецьких пам'яток погодилися далеко не всі. А. А. Спіцин перший у російській археології, слідом за чеським видатним істориком Л. Нідерле, ще до відкриття В. В. Хвойкою пам'яток зарубинецького та черняхівського типів, вважав за можливе пов'язати «поля поховань» із слов'янами³. Але після знайомства з зарубинецькими матеріалами, змінив погляди, дійшовши висновку про кілька етапів розвитку і про різну етнічну приналежність пам'яток «полів поховань» у Середньому Подніпров'ї. Пам'ятки типу Залісся, Громівка, В. Тарнавка він вважав бастарнськими, що мігрували з Середньої Європи, а типу Зарубинців — результатом синтезу культури місцевого лісостепоного скіфського населення та бастарнського, що принесли з собою латенські форми прикрас, знарядь праці тощо⁴. Не погодилися з висновками В. В. Хвойки також німецькі вчені. П. Рейнеке пояснював появу зарубинецьких пам'яток міграцією германських племен бастарнів та скірів, які, за античними джерелами, наприкінці III ст. до н. е. пересувалися з Повіслення у Нижнє Подунав'я⁵.

З часом джерелознавча зарубинецька база поповнювалась. Зарубинецькі пам'ятки зараз виявлено та досліджено не лише на Середньому Подніпров'ї, а й у Прип'ятському Поліссі, Верхньому Подніпров'ї, на Десні, Сеймі, Південному Бузі. У науковій літературі висунуто нові теорії щодо вирішення різних проблем, пов'язаних з їхньою історико-культурною інтерпретацією. Теорія В. В. Хвойки щодо автохтонного походження зарубинецької АК користувалася

особливою популярністю в повоєнні 40 — 50 роки серед тих дослідників, які працювали в лісостепу Середнього Подніпров'я. Тоді вона не тільки набула більшого обґрунтування, а й зазнала деяких змін. В. М. Даниленко запропонував гіпотезу створення зарубинецької АК на підґрунті місцевих пам'яток, але підгірцівського типу, що межували з лісостеповими АК скіфського типу з півночі⁶. Цю ідею пізніше розвинув у своїх працях Л. Д. Поболь⁷.

На початку 60-х років з позицій близьких до міграціоністських щодо виникнення зарубинецької АК виступив Ю. В. Кухаренко. Спираючись на нові на той час розробки абсолютної хронології латенських АК Середньої Європи чеського вченого Я. Філіпа та відносної хронології пам'яток пізнього передримського періоду німецького дослідника Р. Хахмана, він спочатку вважав, що зарубинецька АК склалася наприкінці II ст. до н. е. в західному Прип'ятському Поліссі в результаті змішання споріднених пізньолужицьких та поморських племен, а потім поширилася у Подніпров'я, та згодом почав схилитися, що вона сформувалася і у Поліссі і на Дніпрі одночасно у кінці II ст. до н. е. і являла собою практично подальший етап розвитку поморської АК⁸. Дещо схожі погляди на вирішальну роль племен поморсько-кльошової АК у створенні зарубинецької виклали свого часу Д. А. Мачинський, В. В. Седов та К. В. Каспарова.

Однак у поморській концепції походження зарубинецької АК з'явилося і чимало опонентів (В. П. Петров, П. М. Третьяков, Є. В. Максимов). П. М. Третьяков запропонував розглядати зарубинецьку культуру як синтез місцевих середньодніпровських та західних лужицько-поморських елементів, як наслідок складної культурної та етнічної інтеграції. Але місцеві елементи він вбачав у залишках білогородських і чорноліських культурних традицій, що зберегли нащадки тшинецько-комарівських племен, які майже не зазнали скіфських впливів і були споріднені, у свою чергу, з лужицько-поморським населенням Повіслення⁹. Далеко не всі положення цієї концепції були сприйняті науковцями, але сам принцип формування нової АК в ранньому залізному віці шляхом інтеграції та синтезу кількох культур, знайшов підтримку серед дослідників.

В останні десятиріччя в науковій літературі панує два головних погляди на походження зарубинецької АК. Згідно з першим вона є синтезом кількох місцевих і прийшлих АК, що утворився внаслідок інтеграцій, обумовлених складними історичними процесами кінця I тис. до н. е. в Європі. Він розробляється київськими та московськими вченими, насамперед Є. В. Максимовим, А. М. Обломським, автором запропонованої статті. Другий — міграційний, за яким зарубинецька АК є синтезом прийшлих культур, або вона принесена вже у готовому вигляді. Його прихильниками є санкт-петербурзькі дослідники К. В. Каспарова, М. Б. Шукін, В. Є. Єременко.

Для вирішення проблеми походження зарубинецької культури велике значення має встановлення часу її виникнення. Датування зарубинецької АК тривалий час базувалося на хронологічних схемах Я. Філіпа та Р. Хахмана. Одним з останніх їх прихильників є А. М. Обломський, тому найраніші верхньодніпровські зарубинецькі пам'ятки типу Горошків-Чаплин він датує серединою або кінцем II ст. до н. е. — початком II ст. н. е. За свій спосіб обґрунтування дівості цих схем на сучасному етапі дослідження зарубинецької АК А. М. Обломський був підданий справедливій критиці, з якою він частково погодився¹⁰. Є. В. Максимов у визначенні початку зарубинецької АК виходив з наявності на поселеннях Середнього Подніпров'я уламків античних амфор, найраніша з яких коська з клеймом 230 — 220 р. до н. е. на Пилипенковій Горі, дозволила йому датувати початок зарубинецької АК останньою третинною III ст. до н. е.¹¹ І це видається цілком слушним, оскільки хронологія античних матеріалів достатньо стабільна.

У роботах дослідників з Санкт-Петербурга в основу датування зарубинецької АК завжди ставилися фібули, хронологія яких орієнтована на розробки європейських учених. Унаслідок ревізії хронології Я. Філіпа і Р. Хахмана, процес латенізації археологічних культур дослідники Середньої Європи почали пов'язувати не з латеном D, а з латеном C¹². У цьому руслі К. В. Каспаровою було проведено свого часу передатування та нова періодизація зарубинецьких пам'яток і синхронізація їх з латенізованими АК Центральної Європи. У своїх дослідженнях вона здебільшого дотримувалася розробок Х. Поленца для кельтських пам'яток Рейна та Дунаю і Й. Буйни для кельтських пам'яток Чехії та Карпат-

ської уловини. До того ж К. В. Каспарова вважала, що з огляду на асинхронність процесу латенізації у різних регіонах, в Східній Європі він проходив дещо пізніше, ніж в Центральній. К. В. Каспарова пов'язує створення зарубинецької культури з міграцією бастарнів, але початок її відносить лише до часів появи бастарнів у Подніпров'ї після балканських воєн 179—168 рр. до н. е. Тобто, вона практично продовжувала відстоювати припущення Д. А. Мачинського щодо часу створення зарубинецької та поенешті-лукашівської спільностей, яке він висунув ще у період панування серед радянських дослідників хронологічних систем Я. Філіпа та Р. Хахмана. З міркувань відсутності в зарубинецькій АК найраніших фібул середньолатенської схеми типу А-Костжевського, К. В. Каспарова наполягала на тому, що розчленовані фібули (тобто найраніші з тих, які є в зарубинецьких матеріалах) могли потрапити у зарубинецькі пам'ятки тільки в кінці функціонування в місцях свого походження, тобто в пам'ятках латенського та ясторфського кола, коли їх вже змінювали там інші, і, насамперед, тип В-Костжевського¹³. М. Б. Щукін, навпаки, зараз визнає, що середньолатенський стиль став загальним майже для всієї Кельтики з початком латена С1b і з цього ж часу почався процес латенізації некельтських культур Північної та Східної Європи. Період латена С1b він синхронізує з історичними подіями 225—192 рр. до н. е., пов'язаними з європейською консолідацією кельтів. Початок формування зарубинецько-поенештської спільності, за М. Б. Щукіним, належить до останніх десятиріч III ст. до н. е., однак, процес складання культури розтягується на 2—3 покоління, тобто на 70 років¹⁴. За В. Є. Єременком зарубинецька АК з'явилася на теренах Полісся і Середнього Подніпров'я у готовому вигляді також у латені С1b (225—190 або 220—190 рр. до н. е.), що майже збігається з датуванням середньодніпровських поселень за амфорами, а у Верхньому Подніпров'ї близько середини II ст. до н. е.¹⁵. На могильниках він виділяє «добалканську» фазу, що відповідає періоду між освоєнням бастарнами Подніпров'я наприкінці III ст. до н. е. і поверненням їх у 179—168 рр. до н. е. з балканських походів, унаслідок яких у зарубинців і з'явилися фібули з трикутним щитком (типу ЗТ). Слід відмітити, що в історії дослідження зарубинецької АК вже мала місце спроба відокремлення взагалі безфібульної найбільш ранньої фази розвитку¹⁶, але вона не витримала іспиту часом. З критикою ідеї «добалканської» фази і методики її відокремлення слушно виступила К. В. Каспарова¹⁷. До її зауважень треба ще додати, що запропонований Є. В. Єременком, кластерний метод не дає змоги хронологічного розчленування глиняного посуду, оскільки, за ним, не враховуються морфологічні ознаки посудин, які і є головними хронологічними індикаторами¹⁸. Безсумнівно, має рацію К. В. Каспарова і в тому, що з розчленованими фібулами генетично пов'язані як списоподібні, так і фібули ЗТ (власне всі вони також є розчленовані) і зарубинецькі фібули з найкоротшим щитком також визначають ранню фазу зарубинецьких могильників. На Верхньому Подніпров'ї знайдено найбільше порівняно з іншими регіонами фібул ЗТ (тобто зарубинецького типу) з найкоротшим щитком зокрема і ЗТ-І. Крім того, на внутрішньому боці уламків зарубинецьких горщиків з городища Уваровичі знайдені відбитки рубчастих браслетів¹⁹, що підкреслює можливість початку зарубинецької АК в цьому регіоні значно раніше, ніж вважає В. Є. Єременко.

Можна цілком погодитись з думкою дослідників, які пов'язують формування зарубинецької АК з процесом латенізації культур Центральної та Північної Європи. Вони практично збігалися за часом і належали до рубежу латена С1a/С1b. Тому не можна підтримати К. В. Каспарову, що найраніші з відомих зарубинецьких фібул — 2 екз. з 8-подібними петлями на спинці з поховання 26 могильника Пирогів і з поховання 25 могильника Вороніне та фібула з кульками на ніжці з поховання 108 могильника Велемичі I є більш пізніми розвинутими зразками, порівняно з європейськими аналогами, і що зарубинецькі за хронологічними ознаками відповідають лише латену С2, початок якого, за Х. Поленцом, вона відносить до 185/170 рр. Фібули з 8-подібними петлями були характерні для латенських пам'яток Карпато-Балканського регіону. За Й. Буйною така фібула є в похованні 5 могильника Небойса, яке він відніс ще до латену В, а Б. Бенадік — до латену В/С. Але найчастіше вони трапляються в похованнях латену С1a і є індикаторами цього періоду²⁰. Щодо пізніх і ранніх ознак фібул, то треба відзначити, що вони стосуються здебільше гладеньких дротяних фібул. Оскільки

розчленовані фібули, які найбільше подібні до знайдених на зарубинецьких могильниках, а саме з поховання 16 могильника Іжківці і з жител В/1962 та К/1960 поселення Чумешті, які, за Й. Буйною, відносяться до латену С1а, мають такі пізні ознаки, як нижню тятиву, а фібула з поховання 16 — ще й прямокутний перехід спинки до ніжки та голівки і короткий приймач, тому й зарубинецькі фібули не можна вважати більш пізніми, до того ж, у них на одну ранню ознаку більше — верхня тятива. У похованні 26 Пирогівського могильника крім фібули знаходилась миска «скіфського» архаїчного типу. За мою типологією вона належить до типу 14.У, аналогій якому невідомо з 279 посудин класу Б, що вибрані з колекції ясторфської, поморської та пшеворської культур. А крім того, в обряді цього поховання зафіксовано відгуки архаїчних скіфських традицій, а саме залишки обвугленої дерев'яної плахи, кістки жертвної тварини. Тобто 26-е поховання відтворює процес складання зарубинецької культури, який проходив, можливо, ще у часи доживання останніх скіфських пам'яток, тому що подібна фібула зафіксована у центрі скіфського кургану в с. Волківці на Сумщині у скупченні попелу разом з перепаленими кістками людини²¹. Щодо поховання 25 з могильника Вороніне, то в ньому, крім фібули з 8-подібними петлями на ніжці, знаходилась ще фібула типу В-Костжевський і миска типу 10.І з набором рис не самого раннього періоду культури, і в цьому цілком можна погодитись з К. В. Каспаровою. Миска з цього поховання має з ранніх ознак лише досить профільоване і опукле плічко, а вигнута лінія шийки, плавний перехід її до плічка, пряма лінія нижньої частини тулуба — це вже пізні ознаки. За співвідношенням пізніх і ранніх ознак миску можна віднести за мою періодизацією до другої фази зарубинецької АК, яка охоплює кінець латену С2 і частину латену D1. Але сама фібула з 8-подібними петлями з цього поховання має сліди реставрації, й була, ймовірно, виготовлена значно раніше, ніж потрапила у поховання.

Фібула з двома кульками на ніжці з поховання 108 могильника Велемичі I має пошкоджений приймач, який міг бути дещо довшим, що не враховує К. В. Каспарова. Проте дослідниця слушно зауважує, що ця фібула подібна до знайденої разом з фібулою типу А-Костжевський в похованні 128 2-ої стадії губинського могильника Любошице і схожа на екземпляр з поховання 96 могильника Ведерат на Рейні. Хоча 2-а стадія губинського могильника Любошице синхронізується з латеном С1b за центральноєвропейською сучасною хронологією, а не з латеном С2, як пише К. В. Каспарова. Поховання 96 з могильника Ведерат дагується за дендрохронологічним аналізом залишків дерева з нього 208 р. до н. е.²² Глиняний посуд з поховання 108 у Велемичах I за сукупністю ранніх хронологічних ознак (пряма лінія шийки миски та горщика, опуклі, сильно профільовані плічка, різкий перехід плічок до шийки, архаїчна форма горщика з високим циліндричним горлом, що є відлунням посуду ще гальштатських часів) дозволяє віднести цей поховальний комплекс, слідом за К. В. Каспаровою, до одного з найраніших зарубинецьких, але не до періоду латен С2, а до початку появи фібул цього типу з кульками на ніжці і спинці, принаймні в латені С1b, бо немає жодних підстав омолоджувати ані фібулу, ані посуд з цього поховання. Таким чином, щонайменше 2 фібули двох типів (з поховання 26 Пирогівського могильника і з поховання 108 з Велемичів I) можуть вказувати на початок зарубинецької АК якщо не з рубежу латена С1а/С1b, то з латена С1b, тобто з 30—20 рр. III ст. до н. е. зарубинецькі пам'ятки вже починали функціонувати.

Напередодні утворення зарубинецької АК територія Прип'ятського Полісся, Верхнього та Середнього Подніпров'я була зайнята різними в культурному та етнічному відношенні племенами (рис. 1).

Прихильники концепції міграційного походження зарубинецької культури не визнають або майже не визнають участі автохтонного населення в її створенні. Вони вважають, що між місцевими попередніми культурами та появою зарубинецьких пам'яток був хронологічний розрив — хіатус, який супроводжувався відсутністю заселеності цих територій.

Послідовники інтеграційної теорії, навпаки, визнають роль місцевого населення як субстрата зарубинецького. Головним аргументом для них є типологічна подібність деяких артефактів.

На Середньому Подніпров'ї зарубинецькі пам'ятки здебільше були розташовані на теренах, що у скіфські часи займала лісостепова АК Києво-Черкась-

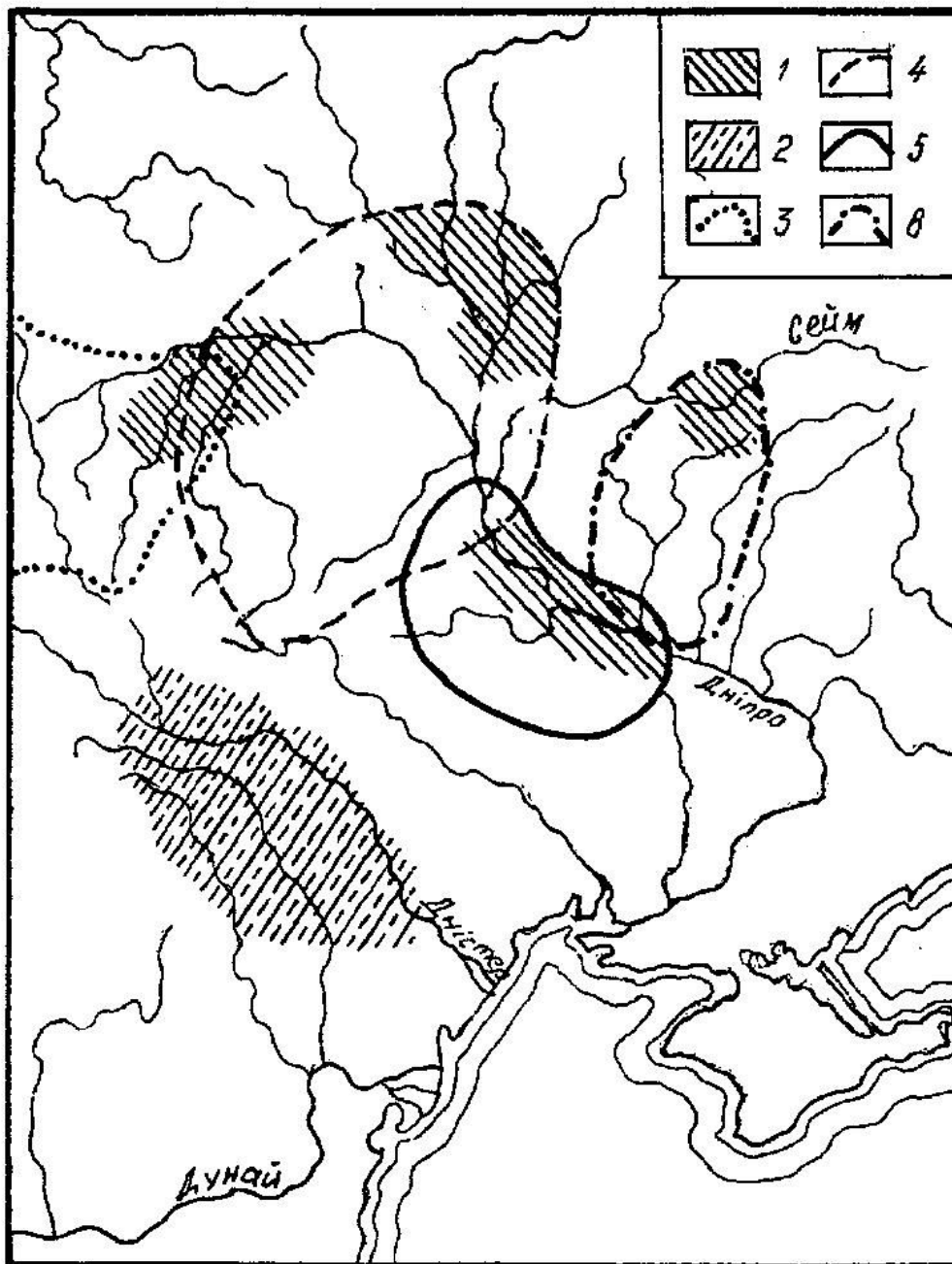

Рис. 1. Карта-схема території зарубинецької культури. Умовні позначки: 1 — територія зарубинецької культури; 2 — територія культури Поєнешті-Лукашівка; 3 — границі поморської культури; 4 — границі милоградської культури; 5 — границі скіфської лісостепової культури Києво-Черкаської групи; 6 — границі скіфської лісостепової культури Посульської групи.

кої групи. У працях Є. В. Максимова занадто підкреслюється значна або навіть превалююча роль місцевого субстрату в формуванні зарубинецької АК Середнього Придніпров'я. За ним, елементи попередніх АК не зникають протягом усього зарубинецького періоду, тоді як європейські риси поступово трансформуються аж до повного нівелювання. Крім того, наголос робиться або на превалюючу роль населення пізньоскіфського V—III ст. до н. е., що мешкало в басейні Тясмина і Росі, від яких зарубинці перейняли технологію та форму кухонного посуду (горщиків, корчаг, конічних покришок тощо), багатьох залізних виробів (ножів, серпів, кіс, долот, зубил тощо), традиції домобудівництва та де-

які елементи поховального обряду, або на культуру скіфів-орачів (території між Россю та Стугною), що виникла на ґрунті білогрудівської АК і яка, незважаючи на сильні впливи чорноліської та степової скіфської АК, зберегла свої давні особливості, що виявилися потім у зарубинецькому поховальному обряді, кераміці, облаштуванні поселень та жител²³. Це дало можливість К. В. Каспарової оцінити позицію цього автора, як автохтоністську скіфську²⁴.

В. Є. Єременко не визнає генетичного значення типологічної спадкоємності між лісостеповою АК скіфського часу та зарубинецькою і не тільки тому, що між ними не бачить хронологічного стику, а й тому, що скіфські риси, на його думку, могли надійти з культури пізніх скіфів Нижнього Дніпра чи від сарматів (йдеться про цвяхоподібні шпильки, деякі типи гладеньких браслетів, спорядження для коней, наконечники стріл, дротиків і списів)²⁵. На погляд же К. В. Каспарової окремі скіфські елементи, наявні у зарубинецьких середньодніпровських матеріалах, не можуть свідчити про генетичну спорідненість зарубинців і скіфів-орачів²⁶. М. Б. Щукін припускає теоретичну можливість участі якоїсь частини населення попередніх АК у створенні зарубинецької, оскільки завжди і за будь-яких обставин у змінюючих одна іншу культур присутні два моменти: традиційності та іноваційності, а крайності — унікальні. Але в даному випадку довести участь місцевого населення він не вважає можливим. Порівнювати зарубинецьку АК з білогрудівською, як це пропонують П. М. Третьяков і Є. В. Максимов, на погляд М. Б. Щукіна, некоректно через великий, майже у сім століть, хронологічний розрив між ними²⁷. Треба також додати, що при порівнянні білогрудівської АК з зарубинецькою важко виявити у них подібні риси²⁸. Білогрудівська АК представлена трьома видами пам'яток: поселеннями, похованнями та зольниками (останніх зовсім немає у зарубинців). Білогрудівські поселення розташовані у заплаві біля води або на схилах берегів невеликих річок та озер, а середньодніпровські зарубинецькі досить часто займають корінні береги Дніпра, тяжіючи до мисових відрогів. Білогрудівські житла — зрубні, заглиблені до 1 м у материк, досить великі за розмірами напівземлянки (5×9 м та 10×12 м) з кам'яними вогнищами. Зарубинецькі житла — з глиняно-каркасними стінами, трохи заглиблені у землю невеликі будівлі прямокутної форми, площу 12—16 м². Білогрудівські могили виявлено двох типів — курганні та безкурганні, ґрунтові з переважанням обряду трупопокладення небіжчика у скорченому стані на боці головою на захід. Поряд з небіжчиком знаходились бронзові прикраси та невеликі уламки посуду. Обряд тілоспалення частіше зафіксований в північних регіонах культури, але він урновий. Тобто зарубинецький поховальний обряд важко пов'язати з білогрудівським.

Щодо білогрудівського керамічного комплексу, на схожості з яким особливо наполягають П. М. Третьяков та Є. В. Максимов, то треба також відзначити, що він дуже різниться від зарубинецького, як за структурою, так і за іншими показниками. Білогрудівський посуд слабопрофільований, зарубинецький — чітко профільований. Для зарубинців Середнього Подніпров'я не притаманний посуд тюльпаноподібної форми. З 151 горщика та 37 кубків, які є в колекції середньодніпровських пам'яток, тільки 3 горщики та 5 кубків можна вважати тюльпаноподібними, тобто лише кожен 24 посудину. У цьому відношенні краще становище на Верхньому Подніпров'ї, де з 38 горщиків та 12 кубків тюльпаноподібними є 4 горщики і 3 кубки, тобто кожна сьома посудина. А на Поліссі з 143 горщиків немає жодного тюльпаноподібної форми, а з 69 кубків лише 2, тобто кожна 106 посудина. Білогрудівський орнамент також має дуже мало спільного з зарубинецьким. Щоправда в обох культурах є наліпні гладенькі валики, але в посуді північних районів білогрудівської культури їх кінці здебільшого незамкнені — заходять далеко один за другий і розташовані низько на плічках. У зарубинецького ж посуду гладенький валик досить рідкісне явище, він трапляється, головним чином, на лощеному посуді, розташований по горловині або під шийкою і завжди замкнений. У технології виготовлення посуду цих культур також великі розбіжності, насамперед це стосується складу керамічного тіста: близько 80% білогрудівського посуду виготовлено з глини, до якої додавався подрібнений граніт; решта посуду має домішки товченого вапняку, тальку та слюди. Склад глиняного тіста середньодніпровського посуду зовсім інший: основними домішками були шамот, пісок та органіка.

Загалом логічнішим, безумовно, є порівняння хронологічно більш близьких АК (безпосередньо попередніх або синхронних). Найближчею з попередніх зарубинецького Середнього Подніпров'я є лісостепова скіфська АК Києво-Черкаської групи. Тому порівняємо головні археологічні артефакти цих культур.

Скіфологи схиляються до думки, що осілі землеробсько-скотарські скіфські племена мешкали тут у VII—III ст. до н. е.²⁹. Більшість з найпізніших поховань і поселень вони звичайно датують початком III ст. до н. е. Однак є 19 курганів з Пороської і Тясминської груп, які можна віднести до дещо пізнішого часу ніж початок III ст. до н. е. До того ж близько 100 могил з досліджених не визначено хронологічно. Вірогідно якась частина з них могла належати до часу дещо пізніше початку III ст. до н. е., так само як і деякі з 7 городищ і 11 селищ пізньоскіфського часу можливо не закінчили функціонувати відразу ж після отримання останнього латенського імпорту на початку III ст. до н. е. Тобто висновок про повне обезлюднення Лісостепового Правобережжя між скіфською та зарубинецькою добою протягом 50 років, або життя одного покоління людей, як це вважають М. Б. Щукін та В. Є. Єременко, не є незаперечним. З огляду на історичні події, так званий хіатус може свідчити скоріше про політичну та економічну нестабільність в цьому регіоні, що сталася внаслідок занепаду осіло-кочової системи, яка об'єднувала Лісостеп та Степ протягом кількох століть, про скорочення чи навіть припинення сталих зовнішніх зв'язків. За умови, що територія Середньодніпровського Лісостепу не була обезлюднена після занепаду Скіфського союзу племен, наявність у зарубинців деяких речей скіфського побуту широкого хронологічного діапазону (певних типів браслетів, шпильок, стріл тощо) можна пояснити як успадкуванням від попередньої доби, так і зв'язками з їх південними сусідами-сучасниками (пізніми скіфами або сарматами).

Порівняння поховальних обрядів місцевих племен Придніпров'я скіфської доби з зарубинецькими виявляє дуже мало загальних рис, оскільки для скіфського часу характерними були кургани з різними варіаціями облаштування місця трупопокладення, а для зарубинецького — плоскі ґрунтові могильники з кремацією небіжчика на стороні. Більше того, з числа загальних рис є такі, які знаходяться у певній комбінації з іншими, що не дає змоги ототожнювати їх з зарубинецькими (наприклад, у скіфські часи — ґрунтові могильники, але з трупопокладенням; урнові тілоспалення, проте з залишками вогнища; неповне або і повне спалення небіжчика, однак на місці поховання; несхожий асортимент інвентаря та різні умови його місцезнаходження в могилі тощо). З 78 ознак, що характеризують зарубинецький поховальний обряд, 18 в тій чи іншій мірі зафіксовано у лісостепових скіфів (табл. 1). Але лише окремі з загальних рис можуть вказувати на життєздатність традицій скіфського часу в пам'яті нащадків Середнього Подніпров'я — це імітація скіфського звичаю спалювання дерев'яних конструкцій поховання і вкладання у могилу жертвовного м'яса домашніх тварин, останній зафіксовано в окремих випадках також на Поліссі і у Верхньому Придніпров'ї (однак залишки жертвовної їжі були характерні й для латенських культурних груп Південно-Східної Європи).

Зіставляючи топографічні умови розташування та облаштування селищ і городищ зарубинецької АК з лісостеповими Києво-Черкаської групи скіфської доби, треба погодитися з висновком П. М. Третьякова, що вони були дуже відмінні. Основою осілості скіфського часу були великі за розмірами городища з земляними валами, а також великі відкриті селища, розташовані по берегах річок або ярів. Зарубинецькі общини мешкали на мисах чи відрогам корінного берега великих рік, або в їхніх заплавах і були подібні швидше до поселень лісових племен. Однак траплялися випадки і збігу в місцезнаходженні поселень, як, до речі, й могильників, обох культур.

Житла скіфської доби у Придніпров'ї були різноманітні — це землянки, напівземлянки та наземні будівлі, але для пізньоскіфського часу за розкопками відомі лише наземні прямокутні будинки площею від 10—15 м² до 36 м², із злегка заглибленими у землю (на 0,3—0,4 м) глиняно-каркасними стінами, обмащеними глиною. Нерідко поряд з будинками розташовувались ями господарського призначення³⁰. Зарубинецькі середньодніпровські житла близькі до пізньоскіфських — вони також трохи заглиблені, прямокутні або квадратні у пла-

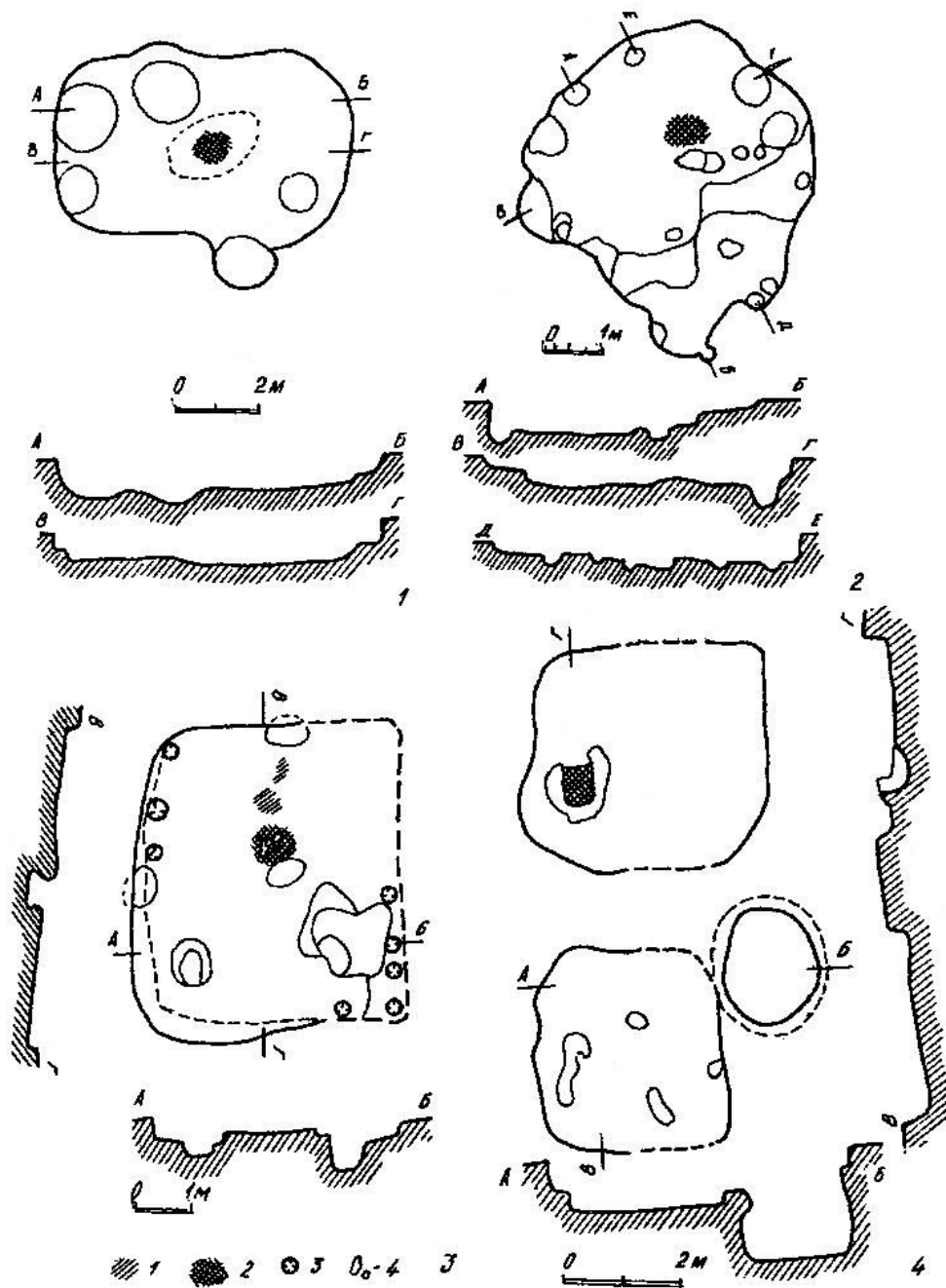

Рис. 2. Порівняння типів жител зарубинецької та попередніх культур: 1 — план та розрізи житла з зарубинецького поселення Ремель (Білоруське Полісся), розкопки К. В. Каспарової; 2 — план та розрізи житла з поморського поселення Линів (Волинь), розкопки Д. Н. Козака; 3 — план та розрізи житла з зарубинецького городища Пилипенкова Гора, розкопки Є. В. Максимова; 4 — план та розрізи житла з лісостепового скіфського городища Трахтемирів, розкопки Г. Т. Ковпащенко. Умовні позначки: 1, 2 — контури житла; 3 — скупчення глини; 4 — залишки вогнища.

ні з довжиною глиняно-каркасних стін 3—5 м. Коло них, а інколи і всередині — господарські ями (рис. 2).

Є. В. Максимов постійно підкреслює подібність скіфського посуду до кухонного зарубинецького, зазначаючи, що на зарубинецьких поселеннях округлободкі низькоплечі горщики з відігнутими назовні вінцями, часто прикрашеними по краях ямками або насічками складають близько 80%. Треба визнати, що це дуже узагальнений опис, який не дає уяви про своєрідність цих посудин. До того

ж у розробленій типології Є. В. Максимова зовсім немає градації — низькоплечі, а є середньоплечі, тобто такі, у яких плічка знаходились близько середини висоти посудини³¹. І дійсно, саме горщики з середнім плечем становлять значну частку серед зарубинецьких на Середньому Дніпрі — 76 з 132-х на могильниках і 11 з 42-х на поселеннях. І лише 19 горщиків з матеріалів могильників та 1 з поселень мають плече, розташоване дещо нижче середини загальної висоти посудини.

Але спадкоємність виразно виявляється в технологічних особливостях виробництва глиняного посуду, а саме у складі глиняного тіста, основною домішкою до якого як у скіфські часи, так і у зарубинецькі, був шамот. Ця домішка є характерною саме для Лісостепу і Степу і не трапляється ані в культурах ясторфського кола, ані у поморській, ані у милоградській АК.

Таким чином, хронологічне зіставлення пам'яток та головних артефактів (топографії та облаштування поселень, поховального обряду, конструкції жител, кухонного посуду тощо) дозволяє зробити висновок, що між лісостеповою культурою Києво-Черкаської групи скіфського часу та зарубинецькою культурою не було хронологічного розриву, а був період політичної та господарської нестабільності. Ці культури були різними за структурою (перша входила до осіло-кочової системи Лісостепу та Степу, а друга — до осілої землеробсько-скотарської системи північної частини Лісу та Лісостепу). Однак окремі схожі елементи у поховальному обряді, а також подібність у технології виробництва кераміки та домобудівництві дають можливість розглядати місцеве населення Середнього Подніпров'я скіфської доби як одного з творців зарубинецької АК, але не перебільшувати його внесок у збереженні культурних традицій попередніх епох.

Північніше Києва, у Прип'ятському Поліссі на схід від Горині і у Верхньому Подніпров'ї до устя Березини напередодні зарубинецької АК були розташовані пам'ятки милоградської АК, варіантом якої була підгірцівська група. У питанні хронологічного стику милоградсько-підгірцівських і зарубинецьких пам'яток учені також не дійшли згоди. О. М. Мельниківська та П. М. Третяков свого часу вважали, що милоградська АК у Верхньому Подніпров'ї доживала до I ст. до н. е. — I ст. н. е., співіснувала, але не була генетично пов'язана з зарубинецькою. Це ґрунтувалось на дослідженнях комплексів жител на городищі Милоград, де виявлено у різних співвідношеннях зарубинецьку та милоградську кераміку³².

I ст. н. е. вважає кінцем останніх островків милоградської АК і С. Є. Рассадін, при цьому 3, останній, період культури (III ст. до н. е. — I ст. н. е.), на його погляд, є синхронним зарубинецьким пам'яткам, які з'явилися на Верхньому Подніпров'ї у II ст. до н. е. Про це, на його думку, свідчать провушні сокири-клини з Горошкова, Підгірців, Ст. Красного, фібули з Милограда, античні намистини з Милограда і Асаревичів, скарб знарядь праці з Горошкова³³. За Л. Д. Поболем зарубинецька АК склалася на підґрунті милоградської у середині III ст. до н. е. Це ґрунтується на тому, що у Чаплинському комплексі знайдено типологічно скіфські речі — дротики, стріли, підковоподібні фібули, кільця з виступами тощо, які свідчили про зарубинецько-скіфські контакти, яких не могло бути вже у II ст. до н. е., коли територія кочових скіфів вже була під владою сарматів³⁴.

За А. М. Обломським фінал милоградської АК за датуючими речами з закритих комплексів (рубчасті браслети, скляні античні буси) відноситься до II ст. до н. е. Ця культура, на його думку, стала однією із складових частин зарубинецької культури Верхнього Подніпров'я, початок якої синхронізується з появою фібул ЗТ з коротким шитком (ЗТ-І)³⁵.

В останні роки ця проблема увійшла до кола дослідницьких інтересів В. Є. Єременка. Базуючись на сучасних європейських розробках латенської хронології, він відстоює висновок, що зарубинецька культура у Верхньому Подніпров'ї почалася лише з середини II ст. до н. е., а фінал милоградської припадає на початок III ст. до н. е., або навіть уже на 300 р. до н. е.³⁶. Саме так він датує латенські речі горизонту Духцов-Мюнзінген, знайдені в Горошкові та Киселівському торф'янику (дротик, фрагмент фібули, латенські браслети з рубчиками). До цього періоду він відносить і речі скіфського часу, які нерідко знайдені разом з найпізнішими латенськими — це орнаментовані браслети 2 варіанту 4 типу за

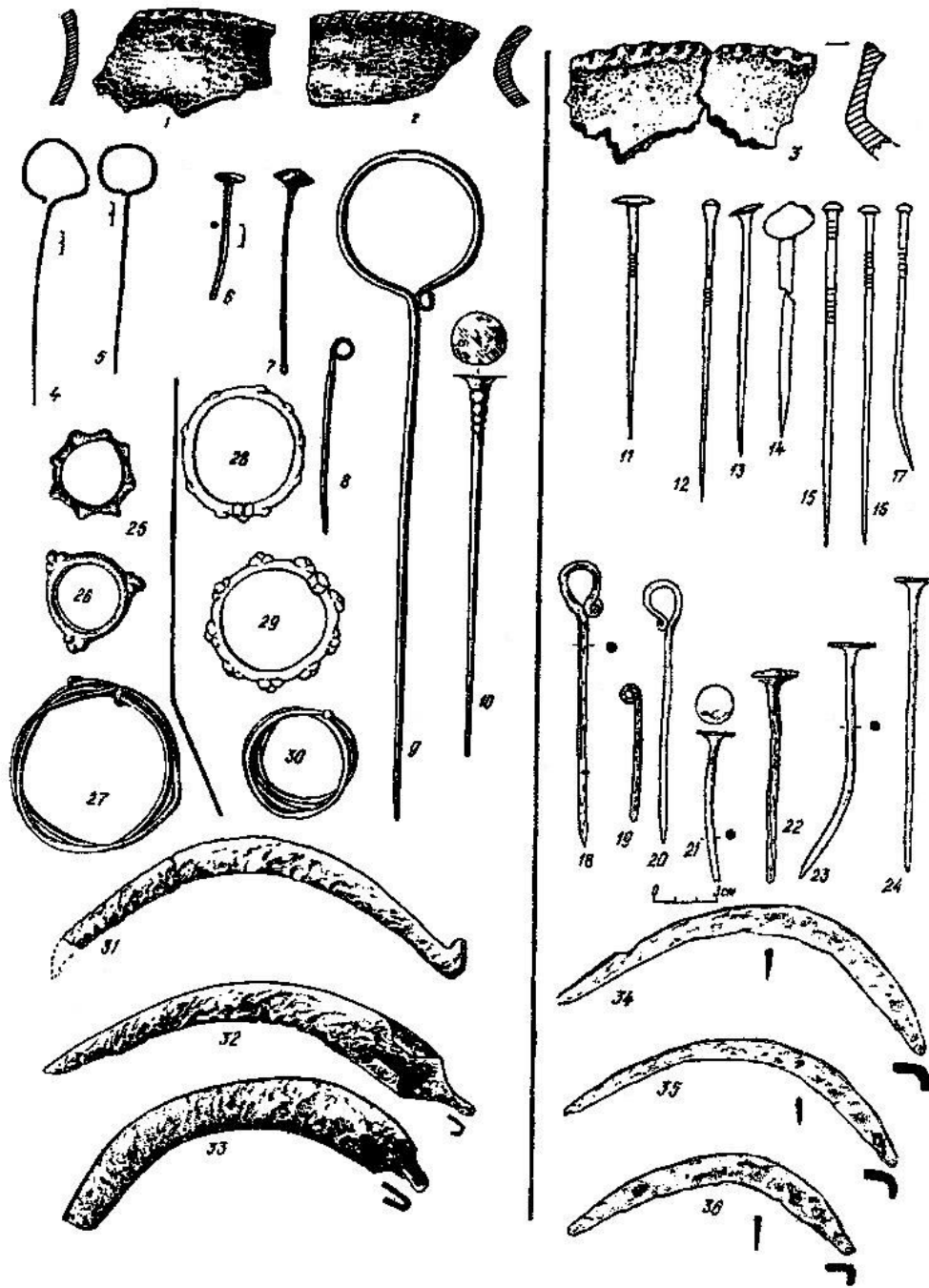

Рис. 3. Порівняння окремих знахідок з пам'яток зарубинецької та попередніх культур: 1, 2 — кухонна кераміка з зарубинецького городища Монастирок; 3 — кухонна кераміка з лісостепового поселення Стеблів; 4—10 — бронзові шпильки з зарубинецьких пам'яток Зарубинці та Ділов Шпиль; 11—17 — бронзові шпильки з лісостепових скіфських пам'яток Журівка, Глеваха, Бересняги, Гуляй Поле; 18—24 — бронзові шпильки з милоградських пам'яток Білорусі; 25—27 — прикраси з Зарубинців та Чаплина; 28—30 — прикраси з лісостепових скіфських курганів Михайлівка та Рижанівка; 31—33 — серпи з зарубинецького городища Чаплин; 34—36 — серпи з милоградського городища Горошків.

В. Г. Петренком, багатовиткові браслети 7 типу, а також цвяхоподібні та посохоподібні шпильки.

З наведеного видно, що дослідниками висловлені різні думки з приводу хронологічного стикування між милоградською та зарубинецькою культурами: від

більше ніж сторічного хіатусу або через послідовну зміну цих культур до співіснування на якомусь відрізку часу — отже проблема ще далека до остаточного вирішення. Але більш слушним уявляється припущення, за яким момент надходження останніх латенських імпортів, яким би часом вони не датувались, не може означати кінця милоградської АК. Латенські імпорти потрапляли через Скіфію, а вона на початку III ст. до н. е. переживала не найкращі свої часи. Звісно, скіфські події не могли обійти стороною і милоградців, але культура, безумовно, ще деякий час функціонувала і тим довше, чим далі знаходились пам'ятки від шляхів просування мігрантів з Середньої Європи. Про подальше функціонування милоградської АК у III ст. до н. е. вказує скарб знарядь праці з городища Горошків (проти чого не заперечує і В. Є. Єременко, але все ж таки не бере до уваги). Це підтверджують також речі скіфського типу загальні для милоградської і зарубинецької АК (посохо- та цвяхоподібні шпильки, багатовиткові браслети тощо). Окремі прикраси латенського зразка могли виготовлятися на місці аж до початку зарубинецької культури, на що вказують відбитки рубчастих браслетів на зарубинецькому посуді. Незаперечним є й те, що в зарубинецькій культурі Верхнього Подніпров'я спостерігаються певні прояви милоградської АК. До них, насамперед, належать топографія городищ обох культур, будова стовпових наземних жител і напівземлянок з центральним опорним стовпом, технологічні особливості посуду (склад домішок у вигляді дрібної дресви і слюдяних блискіток), орнамент на кухонних горщиках у вигляді групових відбитків нігтя на тулубі, а також окремі схожі за формою і орнаментом прясла. Важливим є спільні риси у деталях поховального обряду — усього 29 загальних ознак, 15 з них у зарубинецькій можна по походженню ув'язати з милоградською АК, хоча вони зафіксовані й в інших культурах (табл. 1). Серед них ямний обряд поховання, сполучення округлих і овальних за формою могильних ям, з перевагою останніх, і однакова їх орієнтація, кремація небіжчика на стороні та очищення кісток, звичай вкладання в поховання прикрас і уламків посуду могли бути перейняті зарубинцями від милоградців. Це неодноразово відмічали дослідники, які займались вивченням цих культур (Л. Д. Поболь, А. М. Обломський, С. Є. Рассадін, О. І. Дробушевський). Проте В. Є. Єременко вважає ці риси «загальними і неконкретними».

У Прип'ятському Поліссі зарубинецькій АК передувала поморська. Вона щодо зарубинецької може розглядатися у 2-х іпостасях, оскільки головна територія поморської АК знаходилась на теренах Польщі, а пам'ятки в Західному Поліссі лише частково перекривалися зарубинецькими. Тобто поморська АК по відношенню до зарубинецької виступає і як місцева, і як прийшла. Пізню дату поморської АК встановлюють за латенськими речами: це духцовські фібули ступеня латен В1 початку III ст. до н. е., а також середньолатенські фібули латену С1в/С2, знайдені на теренах Польщі на могильнику в Нових Добрах воєводства Торунь — фібула типу А-Костжевський і у двох поморських комплексах на поселенні Гневоє і в ямному похованні в Соколовіцах воєводства Лешчани типу В-Костжевський³⁷. На Західній Україні на поморському поселенні також знайдено фібулу В-Костжевський. Польські дослідники вважають, що поморська культура продовжувала функціонувати упродовж III ст. до н. е. аж до рубежу III/II ст. до н. е. Вони відзначають зміни у матеріальній культурі, наприклад, потовщення вінець посудин, фацетування країв горловин, які характерні саме для проявів процесу латенізації³⁸, щоправда В. Б. Никитина свого часу кінець культури відносила до I ст. до н. е.³⁹. Але В. Є. Єременко настоює на початку III ст. до н. е., коли, на його погляд, припинився латенський імпорт у поморську АК, що означало й припинення поморської культури і не звертає уваги на пізніші хронологічні репери⁴⁰. Між тим, наявний не тільки хронологічний стик між зарубинецькою та поморською культурами, а й численні аналогії в окремих категоріях артефактів, на що неодноразово звертали увагу дослідники, особливо Ю. В. Кухаренко, Д. А. Мачинський, К. В. Каспарова⁴¹.

Порівнюючи матеріали цих культур можна відмітити, що стиль прикрас в них був різним, у поморській — ранньолатенським та частково середньолатенським, у зарубинецькій — середньо- та пізньолатенським, але деякі речі, почавши своє існування в поморську добу, продовжували функціонувати ще й в зару-

бинецьку. Наприклад, певні типи намистин, шпильки з голівкою у вигляді петлі чи кільця, окремі форми пряслиць. Знахідки фібул типу А- та В-Костжевський у 3-х (а можливо у 4-х) випадках на поморських пам'ятках свідчать не тільки про хронологічний стик, а й про доживання окремих поморських пам'яток в добу латенізованих культур. Зближує ці культури також топографія поселень і відкритий характер їх облаштування. Для поморської АК були характерні різні типи жител: наземні зі стовпвою конструкцією стін, серед яких трапляються і двохкамерні (Конікове, воєводство Кошалінське, Гданьск-Оліве, Одри, воєводство Бидгоське), напівземлянки (Юшкове, воєводство Гданьське, Одри, воєводство Бидгоське) і землянки (Познані-Шверчеве, Нови Двор воєводство Опольське)⁴². Подібні будівлі (крім наземних двохкамерних) відомі і на зарубинецьких поселеннях, проте кожний тип був притаманний здебільшого окремому з регіонів. Хоча поселенські комплекси Полісся вивчені ще недостатньо, але у ньому відкрито напівземлянки, можливо, зрубної конструкції з глинобитно-кам'яними печами (Велемичі П). Поховальний обряд поморської АК (тілоспалення) значно багатший за відтінками в порівнянні з зарубинецьким і налічує 5 головних різновидів⁴³, в яких важливу роль виконують різні за формою урни та засоби облаштування могил. При цьому розмаїтість поховального обряду зафіксовано на всій території культури, однак виокремлюється район формування АК у Гданському Помор'ї, де більше поховань у кам'яних ящиках, і південно-східний регіон, де більше поховань під кльошами. І хоча зараз у науковій польській літературі панує єдина назва АК — «поморська», для зручності будемо називати перший — регіоном ящикових поховань, а другий — кльошових поховань, які колись вживалися в наукових працях. У зарубинців небагато урнових поховань, а основну кількість становлять ямні тілоспалення без залишків поховального вогнища. У поморській АК також трапляються ямні тілоспалення (близько 2,5% усіх поховань у гальштаті і до 10% у латені), в яких нерідко залишки кремації перемішані з вугіллям та попелом від поховального вогнища, що в зарубинецькій АК зафіксовано практично лише в могильнику Чаплин. Тобто зарубинецький поховальний обряд є своєрідним, і тим не менше в зарубинецькому і поморському поховальних обрядах налічується 48 спільних рис (при цьому з верхньодніпровським зарубинецьким регіоном тільки 21). Але за тенденціями розподілу лише 20 з них могли б вважатися такими, що перейшли з поморського, якби вони траплялися тільки у ньому (табл. 1). Але 6 ознак у зарубинців знаходились у таких же сполученнях, як і у поморців. Проте покриття урнових поховань уламками великих посудин (імітація кльошів) та обкладання їх великими черепками (імітація ящиків) є безумовно відгуками рис поморського поховального обряду.

Найбільша спільність між поморською та зарубинецькою АК спостерігається в керамічних комплексах, на що особливо звертали увагу дослідники. Автором цієї статті було проведено порівняння посуду з різних регіонів зарубинецької АК (1569 цилих екз.) і з різних регіонів поморської АК (401 екз.) за математико-статистичним методом. Поморський посуд дещо відрізняється від зарубинецького за структурою. У зарубинецькому превалює посуд класу А, тобто посудини з шийками, а в поморському, особливо в регіоні кльошових поховань, досить багато посуду без шийок і без шийок і плічок (класу Б і Г). Схожість за класами та за категоріями (за розподілом горщикоподібних і мископодібних) становить близько 80% з регіоном ящикових поховань і близько 60% з регіоном кльошових поховань. Більша відмінність у розподілі посуду за окремими видами. Середньодніпровський зарубинецький посуд має схожість близько 33%, поліський — 24—25%, а верхньодніпровський — тільки 21—23% відповідно з комплексом кожного з поморських регіонів. За типами розподіл дещо інакший. Найбільш близький поморському є посуд поліського варіанту зарубинецької культури: з керамікою регіону ящикових поховань за типами подібність становить 21%, причому кількість посудин подібних типів в поліських могильниках становить близько 25%; з керамікою регіону кльошових поховань подібність за типами — 24%, кількість посудин цих типів у Поліссі — майже 36%. У Середньому Подніпров'ї схожість за типами трохи менша, однакова і з регіоном ящикових і з регіоном кльошових поховань — по 19%, але кількість посуду аналогічного типу першого регіону — близько 23%, аналогічного другому — близько 29%.

Подібність же верхньодніпровської зарубинецької кераміки поморській ще менша: за типами з посудом регіону ящикових поховань — близько 8% (кількість екземплярів цих типів у верхньодніпровському комплексі становить 18%), за типами з посудом регіону кльшових поховань — близько 7% (кількість екземплярів — 16,5%).

Тобто поморська АК в широкому її розумінні вплинула на формування всієї зарубинецької АК, але з огляду на наслідки порівняльного аналізу поховального обряду та керамічних комплексів, він був різний за значенням для кожного з зарубинецьких регіонів. І найменшим цей вплив виявився для верхньодніпровського регіону, тобто не був таким великим, як це здавалося А. М. Обломському.

З викладеного вище можна зробити ряд висновків. Аналіз датуючих речей місцевих культур, що передували зарубинецькій, виявляє на початку III ст. до н. е. різке припинення латенського імпорту, що може свідчити про нестабільність у житті автохтонних племен в цих регіонах (хоча у поморську культуру в невеликій кількості він продовжував надходити). Але це не означало припинення функціонування культур, доказом чого слугують деякі прикраси, знаряддя праці та зброя широкого хронологічного вжитку, які були в обігу в місцевих культурах за скіфської доби і продовжували функціонувати в зарубинецький час.

Типологічна спадкоємність артефактів між місцевими АК скіфської доби та зарубинецькою свідчить про певний внесок перших у формування зарубинецької АК. Внесок кожної з них є різним в окремих регіонах зарубинецької АК, однак більш вагомий саме у своєму, місцевому, хоча вклад поморської АК відчутний в кожному з регіонів. Ця спадкоємність не мала б місця у випадку привнесення зарубинецької АК ззовні у готовому вигляді. Але зарубинецька культура не є етапом еволюційного розвитку жодної з попередніх. Кожна категорія її матеріальної культури є наслідком синтезу і інтеграції рис кількох АК (в тому числі і прийшлих, про що буде йтися іншим разом) і створення нового особливого явища. Серед дослідників превалюють погляди, що значення і вага автохтонного населення визначається кількістю в ній рис місцевих АК попередньої доби. До деякої міри це дійсно так, але і не тільки так.

Збереження окремих елементів попередніх АК, без сумніву, свідчить про роль цих АК, як субстратів, навіть коли між попередніми та наступними АК дослідниками не зафіксовано поки що безпосередніх хронологічних стиків за точно датуючими речами. Однак кількість елементів попередніх АК не може бути значною, адже змінюється доба, змінюються пріоритети в усіх галузях життя людей, що фіксується в матеріальних залишках, які в своїй основі мають уже зовсім інші риси, ніж у попередні часи. Нова культура засвідчує силу творчої енергії аборигенів зберегти себе і перейняти нове від прийшлого елементу. Якщо ця творча сила достатньо велика з обох сторін, то створюється інтеграційна, синтезована культура, яка є відмінною і від автохтонних і від прийшлих, як це сталося у випадку з зарубинецькою культурою.

Примітки

¹ Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.— С.14—53.

² Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО.— Т.12.— Вып.1—2.— СПб., 1901.— С.172—190; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.— С. 43.

³ Спицын А. А. Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении // ЗРАО.— 1899.— Т. 11 — С.266.

⁴ Спицын А. А. Памятники латенской культуры в России // ИАК.— Вып. 12.— СПб., 1904.— С.78—86; Спицын А. А. Поля погребальных урн // СА.— 1948.— Т. 10.— С. 57—72.

⁵ Reinecke P. Aus der russischen Literatur. Gräberfelder vom Ende der La Tene Zeit und aus der jüngeren römischen Kaiserzeit im Gouvènement Kiev // Meinzer Zeitschrift.— 1906.— № 1.— S. 42—50.

⁶ Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // Доклады 6 научной конференции ИА АН УССР.— К., 1953.— С. 197—208.

- ⁷ *Поболь Л. Д.* Славянские древности Белоруссии.— Минск, 1971, 1973, 1974.
- ⁸ *Кухаренко Ю. В.* К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.— 1960.— № 1.— С. 289—300; *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура // САИ.— 1964.— С. 54.
- ⁹ *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.—Л., 1966.— С. 213—215, 219.
- ¹⁰ *Обламский А. М.* Периодизация и характер развития зарубинецкого керамического комплекса Чаплинского могильника // Раннеславянский мир. Материалы и исследования.— М., 1991.— С. 7—35; *Еременко В. Е., Журавлев В. Г.* Хронология могильника Чаплин верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени.— Спб., 1992.— С. 55—79; *Каспарова К. В.* О времени возникновения зарубинецкой культуры // Археологические вести ИИМК РАН.— Спб., 1993.— № 2.— С. 171, 172; *Обламский А. М.* О некоторых спорных вопросах классификации керамики, периодизации и хронологии Чаплинского могильника // ПАВ.Stratum.— Спб.—Кишинев, 1997.— С. 138—146.
- ¹¹ *Максимов С. В.* Античный импорт на Среднем Придніпров'ї в зарубинецький час // Археологія.— 1963.— Т. 15.— С. 110—123.
- ¹² *Godłowski K.* Archeologia pierwotna i wczesnosredniowieczna. Cz. IV. Okres latenski w Europie.— Krakow, 1977.— S. 111—120.
- ¹³ *Каспарова К. В.* Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи Латена // АСГЭ.— 1984.— Вып. 25.— С. 108—117; *Каспарова К. В.* О хронологии и связях зарубинецкой культуры // Zieme Polskie we wczesnej epoce zelaza i ich powiazania z innymi terenami.— Rzeszow, 1992.— S. 291; *Каспарова К. В.* О времени возникновения зарубинецкой культуры // Археологические вести ИИМК РАН.— Спб., 1993.— № 2.— С. 172—177.
- ¹⁴ *Щукин М. Б.* На рубеже эр // РАБ.— 1994.— № 2.— С. 51, 109, 110.
- ¹⁵ *Еременко В. Е.* Процесс латенизации археологических общностей позднего предримского времени Восточной Европы и сложение зарубинецкой культуры.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Ленинград, 1990.— С. 8, 13, 14.
- ¹⁶ *Максимов Е. В.* Хронология древностей зарубинецкой культуры в Среднем Приднепровье // МИА.— М.—Л., 1969.— № 160.— С. 18, 20, 21; *Поболь Л. Д.* Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры).— Минск, 1971.— С. 174.
- ¹⁷ *Каспарова К. В.* О времени возникновения...— С. 174.
- ¹⁸ *Пачкова С. П.* Методика хронологізації кераміки зарубинецької культури // Археологія.— 1991.— № 1 — С. 62—71; *Обламский А. М.* О некоторых спорных вопросах ...— С. 140.
- ¹⁹ *Дробушевский А. И.* Нижнее Посожье на рубеже н.э.— Автореф. ... дис. канд. ист. наук.— Минск, 1998.— С. 12.
- ²⁰ *Вуина Y.* Spiegelung der Sozialstruktur auf latenezeitlichen Gräberfelder im Karpatenbesken // РА.— 1982.— R. LXXIII.— С. 2 — S. 335, 343.— Abb. 4.— Taf. 3.
- ²¹ *Кухаренко Ю. В.* К вопросу о происхождении...— С. 294; *Амброз А. К.* Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— С. 22—23.
- ²² *Haffner A.* Zur absoluten Chronologie der Mittellatenezeit // Archäologisches Korrespondenzblatt.— 1979.— № 9.— S. 405—409.
- ²³ *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже н. э.— К., 1972 — С. 111—119, 120, 123; *Максимов С. В.* Про підоснову зарубинецької культури Середнього Подніпров'я // Археологія.— 1988.— № 62.— С. 8, 9; *Максимов С. В.* Актуальні питання вивчення зарубинецької культури // Археологія.— 1991.— № 4.— С. 8.
- ²⁴ *Каспарова К. В.* К вопросу о происхождении и этнической принадлежности зарубинецкой культуры // Гомельщина: археология, история, памятники.— Гомель, 1991.— С. 22.
- ²⁵ *Еременко В. Е.* «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура.— Спб., 1997.— С. 65, 66.
- ²⁶ *Каспарова К. В.* О времени возникновения ...— С. 178.

- ²⁷ *Шукин М. Б.* Центральная и Восточная Европа на рубеже нашей эры. — Автореф. дисс... докт. ист. наук. — Л., 1991. — С. 2—3; *Шукин М. Б.* На рубеже эр... — С. 114—116.
- ²⁸ *Археологія Української РСР.* — К., 1971. — Т. 1. — С. 395—400.
- ²⁹ *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989. — С. 3, 13.
- ³⁰ *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи... — С. 25.
- ³¹ *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье... — С. 127; *Максимов С. В.* Кераміка зарубинецької культури // *Археологія.* — 1981. — № 39. — С. 41—53.
- ³² *Третьяков П. Н.* Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура // *СА.* — 1960. — № 1. — С. 40; *Третьяков П. Н.* Восточные славяне и балтийский субстрат // *СЭ.* — 1967. — № 4. — С. 161—168; *Мельниковская О. Н.* О взаимосвязи милоградской и зарубинецкой культур в Южной Белоруссии (по материалам раскопок Милоградского городища) // *СА.* — 1963. — № 1. — С. 32—42; *Мельниковская О. Н.* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967. — С. 161—168.
- ³³ *Рассадин С. Е.* Милоградская культура (актуальные проблемы исследования). — Автореф. дисс... канд. ист. наук. — К., 1978. — С. 8—10.
- ³⁴ *Поболь Л. Д.* Славянские древности... — С. 173.
- ³⁵ *Обломский А. М.* О хронологическом соотношении милоградской и зарубинецкой культур в Верхнем Поднепровье // *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР.* — К., 1981. — С. 91, 92.
- ³⁶ *Еременко В. Е.* «Кельтская вуаль»... — С. 56—62; *Еременко В. Е.* Относительная и абсолютная хронология Европейской Скифии: взгляд со стороны // *Петербургский археологический вестник.* — Stratum. — Спб.—Кишинев, 1997. — С. 52.
- ³⁷ *Dąbrowska T.* Wczesne fasy kultury przeworskiej. — Warszawa, 1988. — S. 17.
- ³⁸ *Dąbrowska T.* Wczesne fasy kultury przeworskiej. — Warszawa, 1988. — S. 17; *Czopek S.* Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej. — Rzeszów, 1992. — S. 220.
- ³⁹ *Никитина В. Б.* Поморская культура. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1965. — С. 12, 13.
- ⁴⁰ *Еременко В. Е.* «Кельтская вуаль» ... — С. 77.
- ⁴¹ *Кухаренко Ю. В.* К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // *СА.* — 1960. — № 1. — С. 289—300; *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура // *САИ.* — 1964. — С. 54; *Мачинский Д. А.* К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // *КСИА.* — 1966. — Вып. 107. — С. 4—7; *Каспарова К. В.* Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья (по материалам могильников). — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1981. — С. 12—21.
- ⁴² *Praehistoria ziem Polskich.* — Ossolineum, 1979. — Т. IV. — S. 152, 172.
- ⁴³ *Никитина Г. Ф.* Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. // *Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.* — М., 1974. — С. 34—54.

Табл. 1. Порівняння поховального обряду археологічних культур за ознаками, характерними для зарубинецької культури

Ознаки	Зарубинецька АК			Милоградська АК Верхнього Дніпра	Поморська АК	Скіфська лісостепова АК
	Полісся	Середнє Дніпро	Верхнє Дніпро			
1.1	+++	+++	+++	+++	+++	
2.1	+++	+++	+++	+++	+++	+
3.1	+++	+++	+++	+++	+++	

Ознаки	Зарубинська АК			Милоградська АК Верхнього Дніпра	Поморська АК	Скіфська лісостепова АК
	Полісся	Середнє Дніпро	Верхнє Дніпро			
4.1	+++	+++	+++	+++	++	+
5.1	+++	+++	+++	++	++	
7.1	+++	+++	+++	+++	++	
9.1	+++	+++	+++	++	++	++
10.1	+++	+++	+++	+	+++	
11.2	+++	+++	+++			
12.1	+++	+++	+++			
13.2	+++	+++	+++			
6.1	+++	+++	x	+++		
14.1	+++	+++		++		
15.1	+++	+++				
16.1	+++	+++			+++	
17.1	+++	++			++	
18.1	+++	++			++	
20.1	+++	+++			+	
20.3	+++	+++				
21.1	+++	+++			+	
8.1	++	+++	+++		+	x
8.2	++	++	++			x
8.3	++	++	x			
10.2	++	++	++	+	+	
19.1	++	++			+	
19.2	++	++			+	
19.3	++	++			+	
23.12	++	++				
23.13	++	++			+	
5.3	++	+	+	+		
6.2	+	+	+++	+		
17.2	x	++			++	
23.1	x	++	x	+		+++
23.2	x	++			++	
5.2	+	+	++	+++	++	
11.1	+	+	++	+++		
13.1	x	x	++			
12.2	+	+	++	+++	+	
4.2	+	+	x		+++	+
7.2	+	+	++	x	++	+
9.2	+	+	+	++	+++	++
11.3	+	+	+			

Ознаки	Зарубинецька АК			Милоградська АК Верхнього Дніпра	Поморська АК	Скіфська лісостепова АК
	Полісся	Середнє Дніпро	Верхнє Дніпро			
10.3	+	+	+	-		
22	+	+	+		+	
18.2	+	+			+	
2.5	+	x	+	+?	+	x
7.3	+	x	+	+		+
8.4	x	+	+	+++	+++	x
7.4	x	x	+			x
10.4	x	x	+	++		
10.5	x	x	+	+		
13.3	x	x	+			
23.10	+	+				
3.2	x	x	x	+?	+	
2.4	x	x		x		x
4.3	x	x			+	
15.2	x	x			+++	
16.2	x	+			x	
23.3	x	x	+	++		
23.4	x	+	x	x		+
23.14	+	x	x	+	+	
21.3	x	x			+	
23.7	x	x				
2.2		o	x			+
12.4	x					
16.4	x					
18.3	x				+	
20.2	+				+	
20.4	x					
2.3		x?				+++
14.2		+			++	
18.4		+			+	
23.6	o	o				++
23.8	o	o			++	
23.9	o				++	

Перелік ознак поховального обряду, використаний у таблиці 1.

- 1 - Вид могильника: 1.1 - ґрунтові поля поховань з переважанням обряду кремачії.
- 2 - Різновиди поховань: 2.1 - спалення небіжчика на стороні;
2.2 - спалення на місці поховання;
2.3 - інгумація небіжчика;
2.4 - поховання черепа (перепаленого або не перепаленого);
2.5 - кенотаф.
- 3 - Кількість небіжчиків в одному похованні: 3.1 - індивідуальне поховання;
3.2 - кілька чи парне поховання.

4 - Тип поховання:	4.1 - ямний; 4.2 - урновий; 4.3 - ямно-урновий.
5 - Форма могильної ями:	5.1 - прямокутна або витягнута, овальна; 5.2 - квадратова або округла; 5.3 - слідів поховальної ями не відмічено.
6 - Орієнтація могильної ями:	6.1 - схід—захід з відхиленнями; 6.2 - північ—південь з відхиленнями.
7 - Присутність залишків вогнища у ямному похованні:	7.1 - «чисте» без залишків поховального вогнища; 7.2 - з домішками попелу і вугілля серед кісток; 7.3 - залишки вогнища в засипці поховальної ями; 7.4 - залишки вогнища в купці окремо від кісток.
8 - Розміщення залишків кремації у ямному похованні:	8.1 - одне лінзовидне (компактне) скупчення; 8.2 - кілька лінзовидних скупчень кісток на дні могили; 8.3 - кістки у маленькому поглибленні (у ямці) на дні могили; 8.4 - кістки розсипані по дну могильної ями; 8.5 - залишки кремації в засипці могильної ями.
9 - Наявність інвентаря в ямному похованні:	9.1 - наявний; 9.2 - відсутній.
10 - Склад інвентаря в ямному похованні:	10.1 - кераміка (посуд); 10.2 - фібули та інші прикраси; 10.3 - деталі одягу; 10.4 - знаряддя праці; 10.5 - зброя.
11 - Місцезнаходження інвентаря в ямному похованні:	11.1 - разом з залишками кремації; 11.2 - в протилежному боці від кісток; 11.3 - разом з залишками кремації і в протилежному боці від кісток.
12 - Стан керамічного посуду в ямній могилі:	12.1 - ціла або така, що реставрується (тобто не розбита свідомо); 12.2 - уламки окремих посудин; 12.3 - посуд не перепалений; 12.4 - посуд перепалений.
13 - Сліди перебування поховального посуду у поховальному вогнищі:	13.1 - інвентар перепалено; 13.2 - без слідів перепалення; 13.3 - частина перепалена (здебільше прикраси, деталі одягу тощо), а частина не перепалена (посуд, знаряддя праці тощо).
14 - Вид урни:	14.1 - горщикоподібна посудина; 14.2 - мископодібна посудина.
15 - Деталі обряду урнових поховань:	15.1 - урна не накрита; 15.2 - урна накрита посудом (цілим або уламком); 15.3 - урна накрита камінням, або крім посуду камінням.
16 - Характер кремації в урні:	16.1 - «чисті» кістки; 16.2 - кістки з залишками вогнища; 16.3 - урна обсипана залишками вогнища; 16.4 - залишки вогнища в засипці поховання.
17 - Наявність інвентаря в урновому похованні:	17.1 - наявний; 17.2 - відсутній.
18 - Склад інвентаря в урновому похованні:	18.1 - кераміка (посуд крім урни та покривки); 18.2 - фібули та інші прикраси; 18.3 - деталі одягу; 18.4 - знаряддя праці; 18.5 - зброя.
19 - Місцезнаходження інвентаря в урновому похованні:	19.1 - в урні; 19.2 - поза урною; 19.3 - і в урні і поза урною.
20 - Стан керамічного посуду в урновій могилі:	20.1 - ціла або така, що реставрується (тобто не розбита свідомо); 20.2 - уламки окремих посудин; 20.3 - не перепалений; 20.4 - перепалений.
21 - Сліди перебування іншого інвентаря у поховальному вогнищі:	21.1 - інвентар перепалено; 21.2 - без слідів перепалення; 21.3 - частина перепалена (здебільше прикраси, деталі одягу тощо), а частина не перепалена (знаряддя праці тощо).
22 - Диференціація поховань за кількістю інвентаря.	
23 - Окремі риси поховального обряду:	23.1 - кістки від м'ясної їжі; 23.2 - перепалені кістки тварин та птиці; 23.3 - невелике каміння; 23.4 - шматочки вохри; 23.6 - залишки обгорілих дерев'яних споруд (плах або колод); 23.7 - залишки кремації в ямному похованні під посудиною; 23.8 - залишки кремації під кльошем;

- 23.9 - залишки кремації у кам'яному ящику чи імітація його шляхом обкладення черепками;
- 23.10 - посуд у похованні зі слідами ритуального пошкодження (з пробінами у денці або у стінках, з відламаними ручками або частини вінець тощо);
- 23.11 - пошкодження зброї або іншого інвентаря;
- 23.12 - наявність «анатомічного» порядку в укладанні залишків кремації в янному похованні;
- 23.13 - наявність «анатомічного» порядку в укладанні залишків кремації в урновому похованні;
- 23.14 - сліди від зовнішніх позначок поховань «надолбів».

Умовні позначки: +++ — явище превалює; ++ — явище займає значне місце; + — явище існує, але в невеликій кількості; х — поодинокі випадки; 0 — імітація поховального звичаю.

С. П. Пачкова

УЧАСТИЕ МЕСТНОГО КОМПОНЕНТА В ФОРМИРОВАНИИ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Начало зарубинецкой культуры по материалам поселений определяется обломками античных амфор с клеймами, наиболее ранние из которых датируются 30—20 гг. III в. до н. э. Согласно современной хронологии среднелатенских фибул, примерно к этому же времени относятся и первые погребения на могильниках.

Анализ датирующих вещей местных культур (скифской лесостепной, милоградской и поморской), которые предшествовали зарубинецкой, показывает на резкое прекращение поступления на них латенского импорта в начале III в. до н. э. Это может свидетельствовать про нестабильность жизни племен этих регионов, но не про уход всего населения с этих территорий и про конец функционирования самих культур.

Типологическая преемственность в артефактах между предшествующими местными культурами и зарубинецкой, говорит об определенном вкладе первых при формировании зарубинецкой культуры. Влияние каждой из местных культур было различным по значимости, но наиболее ощутимо именно на своей территории. И все же поморский компонент ощутимый во всех регионах зарубинецкой культуры, хотя субстратом он являлся только для части Припятского Полесья и полностью пришлым для территории Поднепровья. Роль автохтонного населения проявляется также и в том, что зарубинецкая культура является новой синтезированной и синкретической, которая не повторяет и не продолжает предшествующие и не копирует ни одну из привнесенных извне.

S. P. Pachkova

THE CONTRIBUTION OF THE LOCAL COMPONENT TO THE FORMATION OF THE ZARUBYNTSI CULTURE

Given the materials from the settlements, one can attribute the beginning of the Zarubyntsi Culture by the fragments of the antique amphorae with stamps; the earliest fragments are datable to the 30-20s of the third century BC. According to modern chronology of the Middle Laten fibulas, the first burials on the Culture's burial mounds date from the same period.

The analysis of datable materials of the local cultures (Forest Steppe Scythian, Mylohrad and Pomorie) – predecessors of the Zarubyntsi Culture – shows the cessation of supplies of the Laten imports at the beginning of the third century BC. Conceivably the cessation may be attributed to the vulnerable positions of the tribes in these regions rather than the depopulation of the territories or disappearance of the cultures.

Typological continuity of the artifacts the Zarubyntsi Culture and its local predecessors says that the later contributed to the formation of the Zarubyntsi Culture. The impacts differed from culture to culture and were most pronounced at the native territory of each culture. Nevertheless, the component of the Pomorie Culture is pronounced throughout the regions of the Zarubyntsi Culture, although it had only been a substrate partially for Prypiat Polissia and formed a fully arrived component for the Dnieper regions. The role of the autochthon population manifested itself in the fact that the Zarubyntsi Culture became a new synthetic and syncretic culture that was not a copy of its predecessor nor it continued the traditions of the predecessors.